

הריני מאשרת את הנושא ואת התכנית, ומסכימה להזדריך

את המועמדות בביצוע עבודה זו: אילנה אליהו

תכנית-מחקר המוגשת לאישור כתכנית לעבודת דוקטור

תאריך הגשת התכנית: כסלו התשס"ה - נובמבר 2004

שם התלמידה: אילנה אליהו Ayala Eliyahu

שם המדריכה: פרופ' שרה סטרומזה

אבן אלסיד אלבטלוסי ומקומו בהגות המוסלמית והיהודית בימי הביניים

Ibn al-Sayyid al-Batalyawsi and his place in medieval Muslim and Jewish thought

פתיחה

אבן אלסיד אלבטלוסי (בטלוס 1052-למסיה 1127) הסביע חותם מובהק על ההגות היהודית של ימי-הביניים. בטלוסי היה הוגה אקלקטי שינק משלל מקורות נאו-פלטוניים, אך פתח רעיון של עיגול קוסמי שקסם להוגים היהודים. חיבורו הפילוסופי, "כתאב אלחדאיק", זכה לחמישה תרגומים לעברית, שצוטטו אצל לא פחות מעשרים הוגים יהודים, מהמאה ה-13 עד ל-16. כמו כן, הוא נחשב למבשר של פריחת הפילוסופיה בספרד במאה ה-12. אולם, מקורותיו, השפעתו והגותו לא נחקרו בצורה ממצה. עיון במקורותיו של בטלוסי, בתרגומי כתאב אלחדאיק לעברית ובחזותם שהשאיר אחריו, יבהיר את חשיבותו עבור ההגות המוסלמית והיהודית בימי-הביניים, ויתרום להבנת התפתחותה של ההגות הפילוסופית בספרד ולזכרת יחסי הגומלין שבינה לתגות היהודית.

תולדות המחקר

חקר הפילוסופיה של בטלוסי התנהל בשני מסלולים מקבילים, לעיתים מצטלבים: המסלול הראשון, הקודם גם בזמן, עסק בבדיקת השפעתו של בטלוסי על ההגות היהודית; המסלול השני עסק בחקר מקומו בהגות המוסלמית ומקורות מחשבתו. כחלק מההתפתחויות הרבות שליוו את חקר הפילוסופיה היהודית והמוסלמית בימי-הביניים מסוף המאה ה-19 ועד ימינו, גם בשני מסלולים אלו חלו תמורות וגילויים חדשים לאורך המאה ה-20.

חקר השפעתו של בטלוסי על ההגות היהודית

חקר השפעתו של בטלוסי על ההגות היהודית החל במאה ה-19, כשהודו קאופמן פרסם ב-1880 מהדורה של שני תרגומים עבריים של כתאב אלחדאיק, התרגום המלא של משה אבן תבון בשם "העגולות הרעיוניות", ותרגום חלקי של שמואל אבן מסוס. קאופמן סבר שלחיבור היתה השפעה מכרעת על ההגות היהודית, המשתקפת בקיומו של כ"י של המקור בערבית-יהודית, במספר רב של כ"י של שני התרגומים, ובציטוטים רבים של החיבור אצל הוגים יהודים מספרד, פרבאנס ואיטליה, מסוף המאה ה-13 (החל מהופעת תרגום אבן תבון) עד למאה ה-16.¹ החוגים שאצלם מצא קאופמן עקבות של בטלוסי הם: במאה ה-11: אבן גבירול (אולי); במאה ה-12: אולי: אברהם בר חייה, משה אבן עזרא, יהודה הלוי; כנראה: אברהם אבן עזרא, יוסף אבן צדיק, אבן דאוד, הרמב"ם; במאה ה-13: משה אבן תבון, הרשב"א; במאה ה-14: לוי בן אברהם, יצחק אבן

¹ Kaufmann, *Die Spuren*, ע' 64-21. עקב טעות בקביעת תאריך פטירתו של בטלוסי (1030/31 במקום 1127) חיפש קאופמן עקבות של כתאב אלחדאיק כבר במאה ה-11, מבלי להניח, כמובן, לממצאים הראויים. דרנבורג תיקן את טעותו וקאופמן קיבל את התיקון. ר' "Al-Batalyousi", *Derenbourg*, "Les cercles", Kaufmann.

לטיף (כנראה), בחיי בן אשר, יוסף אבן כספי, יהודה מוסקוני, שם טוב אבן שפרוס; אולי: קלונימוס בן קלונימוס,² שמואל אבן צרצה; במאה ה-15: פרט מימון, שמעון בן צמח דוראן, יואל בן שואב, יחנן אלמט, משה בן חביב, יצחק אברבנאל; במאה ה-16: אברהם גביזון. משה אידל (1978) הוסיף לרשימה זו את יהודה אברבנאל, הלא הוא לאונה אבראו (מאה 15-16).³

לאור הגילוי של קטעי גניזה חדשים של "מקאלה אלחדיקה" של משה אבן עזרא, טען פול ב' פנטון (1997), בניגוד לקאופמן, שבטלמיס לא השפיע על משה אבן עזרא, ושקאופמן הגזים בהערכת השפעתו של בטלמיס על ההגות היהודית באופן כללי.⁴

קאופמן מצא גם השפעה של בטלמיס על הדעות המוסלמית, בציטוט מכתאב אלחדאיק אצל אבן סבעין (מאה 13), ובחיבור "מאזני העיונים", שקאופמן ראה בו תרגום עברי מהמאה ה-13 של פלאטוס של כתאב אלחדאיק שנעשה ע"י אלגזאלי. לפיכך, כאשר מצא קאופמן ציטוטים של חיבור זה אצל הוגים יהודיים, הוא ייחס את ההשפעה לאלגזאלי ולא לבטלמיס.⁵ בביקורת על מאמרו של קאופמן טען הרטוויג דרנבורג (1883) שבטלמיס העתיק מ"מאזני העיונים" של אלגזאלי ולא להפך, וסבר שככלל אין לראות בבטלמיס הוגה מקורי.⁶ אך קאופמן היה משוכנע במקוריותו של רעיון העיונים הרעיוניים אצל בטלמיס ובמקוריותו כהוגה בכלל. בתגובתו לדרנבורג (1884) טען קאופמן שוב ש"מאזני העיונים" הוא חיבור פלאטוני, וכהוכחה לכך ציין שהוא כולל העתקות גם מ"רסאיל אכיואן אלצפא".⁷

תרגום עברי נוסף של כתאב אלחדאיק התגלה בכ"י מפריס ע"י ג'ורג' וידה (1947), שפירסם ממנו שני קטעים. וידה מזכיר את דבריו של הרמן זוטנברג, מחבר קטלוג כ"י בספריית פריס, לפיו ניתן ללמוד מהחיבור שמחברו הכיר היטב את הצופית.⁸

אלכסנדר אלטמן הביא (1967) דוגמאות נוספות להשפעתו של בטלמיס על ההגות היהודית, ומידע נוסף על התרגומים של כתאב אלחדאיק ועל מקומו בפילוסופיה המוסלמית. אלטמן סבר שבטלמיס הושפע מרסאיל אכיואן אלצפא כשפירש את העלייה לשמים של מחמד כאלגוריה לנפש הכללית.⁹ המונח "סולם העלייה" בספרות היהודית מימי הביניים, הנובע מהפירוש האלגורי של בטלמיס, נקלט בה בעקבות תרגומי כתאב אלחדאיק לעברית. אלטמן אינו רואה ב"מאזני העיונים" תרגום ממש אלא פרפראזה שבה נוספו הערות של המחבר והמתרגם, ושייחוסה לאלגזאלי אינו ודאי, ומגלה קטע תרגום נוסף, שאינו תלוי בתרגומים האחרים, ב"צפנת פענח" של שם טוב אבן שפרוס (מאה 14). אלטמן מצביע על הופעת הפרשנות האלגורית של בטלמיס לעליית מחמד, במסגרת הפירוש לסולם יעקב, אצל ההוגים היהודים הבאים: במאה ה-12: אולי: אברהם אבן עזרא, הרמב"ם; במאה ה-13: שמואל אבן תיבון (אולי, ובהשפעתו הקראים אהרן בן יוסף הרופא ואהרון בן אליה מהמאה ה-14), פירוש אנונימי לספר התמונה, מקובלי גירונה: יעקב בן

² הזיהוי של חיבור אריתמולוגי שנתגלה בשני כ"י עם ספר מלכים של קלונימוס ע"י צבי לגרמן וטוני לוי יכול להיות יסוד לביקורת מחודשת של השפעתו של בטלמיס על קלונימוס. ר' Langermann, "Studies in..." ע' 228-229.

³ אידל, "מקורות דימוי המוגלי".

⁴ Fenton, *Philosophie*, ע' 5-6.

⁵ Kaufmann, *Die Spuren*, ע' 8 + הע' 1, ע' 16; Kaufmann, "Les cercles", ע' 133. דוקט פירסם ב-1857 שלושה פרקים ממאזני העיונים, אותו ייחס לאלגזאלי, וזך הבחנה שחלקו דומה לכתאב אלחדאיק, ר' דוקט, "העתקות". ר' אברבנאל, "מקורותיו של הספר", ע' 83 + הע' 3; Altmann, "The Ladder", ע' 8 הע' 28. אלטמן (שם) אומר שהיין מהדורה לפרק 12, אך לא מצאתי את מקום פרסומו.

⁶ Derenbourg, "Al-Batalyousi".

⁷ Kaufmann, "Les cercles".

⁸ Zotenberg, *Catalogue*; Vajda, "Une version".

⁹ Altmann, "The Ladder".

ששת ועוריאל, משה דה לאון; במאה ה-14: יוסף אבן כספי, שם טוב אבן שפרוט, משה גרבוני, חנוך בן שלמה הקוסטנטיני (אולף).

בנימין אברהמוב (1995) סיכם את תולדות המחקר של "מאזני העיונים",¹⁰ והצהיר על כוונתו לערוך מהדורה של הספר ע"פ אחד-עשר כ"י, דבר שלא נעלם אל הפועל. אברהמוב דוחה לחלוטין את ייחוס הספר לאלגזאלי, וסבור שהספר הוא תרגום לעברית של קטעים מחיבורים ערביים שונים, וביניהם קטעים של כתאב אלחזאיק ושל רסאל אכיאן אלצפא.

חקר השפעתו של בטליוסי על ההגות המוסלמית

מהצד המוסלמי פתח מינל אסיק פלסיס את המחקר על כתביו הערביים של בטליוסי ומקומו בפילוסופיה המוסלמית בכלל, והאנדלוסית בפרט. הוא הוציא לאור לראשונה, עם תרגום לספרדית, חיבורים פילוסופיים של בטליוסי: קטע מכתאב אלמסאל ב-1935, על היחס שבין הדת לפילוסופיה, ואת כתאב אלחזאיק על סמך כ"י אחד מברלין, ב-1940. אסיק סבר שבטליוסי משקף את מצב הפילוסופיה בספרד המוסלמית בזמנו של אבן באגיה ולפני אבן ספיל ואבן רשד, ושחא מסמן את ניצני המחשבה שהתפתחה אצל הפילוסופים האלו. הוא חתר לשיקום מעמדו של בטליוסי - שנחשב ע"י הביוגרפים הערביים כמדקדק ומשורר בלבד - כפילוסוף חשוב, ואת תרגומו של כתאב אלחזאיק לעברית ראה כהוכחה נוספת לחשיבותו. אסיק ראה בבטליוסי מבשר של רעיון ההרמוניזציה בין הפילוסופיה והתאולוגיה בספרד, וציין, עם זאת, שספריו לא עוררו התנגדות כה עזה מצד העלמה כמו אלו של הפילוסופים האנדלוסים שאחריו.¹¹

אסיק קבע שכתאב אלחזאיק מושפע מהניאו-פלטוניזם ומניאו-פיתגורזים. הוא טען, לראשונה, שהרעיונות שקיבל בטליוסי מהפילוסופיה היוונית לא נשאבו ממקורות יוונים אלא מציוטוסיים בחיבורים ערביים, ובפרט מרסאל אכיאן אלצפא. מהרסאל לקח בטליוסי את הדעות שהוא מייחס לפילוסופים היוונים ואת התפיסה הפיתגוראית על המספרים כיסוד הסדר של היקום, והושפע מהם גם לגבי רעיון העיגול הדמיוני. אסיק עמד גם על האופי הפסודו-אפיגרפי של כתאב אלחזאיק וכתאב אלמסאל, בהם מייחס בטליוסי לריסטו ואפלטון אמירות שאינן אותנטיות.

ארבעים שנה אחרי פרסום מהדורת כתאב אלחזאיק ע"י אסיק דיווח ריצ'רד טיילור על שני כ"י נוספים של החיבור באנקרה ובאיסטנבול, שאחד מהם הועתק מהשני. בשניהם מועתק כתאב אלחזאיק יחד עם ארבעה חיבורים נוספים: חי אבן יקטיאן אבן ספיל; אתנאל אלעקל באלאנסאן אבן באגיה; ספר הסיבות; וחיבור פסודו-אריסטוטלי נאו-פלטוני.¹²

עבדאלעלי אלעמראני-ג'מאל המשיך בפרסום קטעים מחיבוריו של בטליוסי ובדיון במשנתו ובמקומו בפילוסופיה המוסלמית. הוא הוציא לאור שאלה מ"כתאב אלמסאל" (עם תרגום לצרפתית, 1979),¹³ בה מוזכר בטליוסי את הויכוח שנערך בינו לבין אבן באגיה, על היחס שבין המינוח הלוגי והדקדוקי, ואת החיבור "رسالة... في الاسم والمسمى" (1985),¹⁴ שבו דן בטליוסי באותו נושא. אלעמראני-ג'מאל מצהיר על כוונתו להוציא לאור את הקטעים הפילוסופיים מכתאב אלמסאל, כולל אלו שכבר פורסמו, ובדק את יחסו של בטליוסי לפילוסופיה הערבית והיוונית,

¹⁰ אברהמוב, "מקורותיו של הספר". הוא אינו מתייחס לעמרו של שחאן, שאמנם אינו מוזכר בנושא. ר' שחאן, "النزلي", ע' 198-200.

¹¹ Asim Palacios, "Ibn al-Sid", ע' 45, 53-62; "La tesis", Asim Palacios, ע' 345-347, 368-374.

¹² Taylor, "Neoplatonic Texts".

¹³ Elamrani-Jamal, "Les rapports".

¹⁴ Elamrani-Jamal, "La question".

תוך התמקדות בהשפעתו של אלפאראבי על בטלויסי (1996).¹⁵ הוא מראה, שמספר ציטוטים שבטלויסי מבא בשמם של אריסטו ואפלטון לקוחים מאלפאראבי, ומסיק מכך, שאלפאראבי הוא מקור לדיעות רבות של בטלויסי על הפילוסופים היוונים. לדבריו, גישה זו השתנתה אצל אבן טפיל ואבן רשד, שציטטו ישירות מהמקורות היווניים.

אמיליו טורנרו, שפירסם (1984) מהדורה ותרגום לספרדית של שאלות נוספות מכתאב אלמסאיל, רואה את בטלויסי, בדומה לאסון, כחלק ממסורת פילוסופית ספרדית: ממשך של אבן מסרה מתחילת המאה ה-10 (טורנרו אינו מסביר מדוע) ומבשר של הפילוסופים הגדולים במאה ה-12 (באופן שעדיין לא נחקר, לדבריו). טורנרו מדגיש את חשיבותו של בטלויסי כפילוסוף על סמך אמירה של אבן טפיל, על אבן באגיה והפילוסופים בני זמנו, שפירושה, לפי טורנרו, שאין פילוסוף אחר מלבד בטלויסי שמגיע לרמתו של אבן באגיה.¹⁶ לאור זאת אומר טורנרו שיש לבחון את פרסומו של בטלויסי בחייו מצד אחד, ואת התפרצה המעטה של כתביו מצד שני.

רוב החוקרים שעסקו במקומו של בטלויסי בפילוסופיה המוסלמית חשבו שהוא משקף את מצב הפילוסופיה בספרד בזמנו, ושניתן לראות בו מבשר של הפילוסופים הגדולים שבאו אחריו. דומיניק אורבואה (1990) קיבל את הטענה הראשונה אך התנגד לשניה.¹⁷ חוקר נוסף שתרגם זווית מיוחדת למחקר הוא אנרי קורבן, שסיכם (1964) את הידוע על בטלויסי וחיבוריו הפילוסופיים, וקיישר בין תורתו על המספרים כבסיס היקום לבין השימוש האסתמעיילי בדיאגרמות.¹⁸

בין החוקרים שסיכמו את הידוע על בטלויסי וכתאב אלחזאיק מבלי לחדש ניתן למנות את חואקין לומבה פואנטס (1987), פיניירנדה גומז (1991), ומיגל קרוז הרננדז (1996), שדנו בנושא בחיבוריהם על הפילוסופיה בסרגוסה, בפורטוגל ובאלאנדלס.¹⁹ ככלל, הם רואים בבטלויסי מייצג של ראשית ההתפתחות הפילוסופית באלאנדלס. קובוס בואנטס (1996) דן בתורת המספרים של בטלויסי, מבלי להביא כמעט דבר על בטלויסי חוץ מצייטוטים מכתאב אלחזאיק.²⁰ הסיכום האחרון של תולדות המחקר על בטלויסי נכתב ב-2002 ע"י דלפינה סראנו.²¹ בנחום ההיסטורי והביבליוגרפי תורמת סראנו מידע על חייו, מוריו ותלמידיו, ורשימה מקיפה של חיבוריו. כדי להשלים את ההסר באשר לחינה הפילוסופי של בטלויסי היא מציעה שלמד ממורים לא מוסלמים, או שספג את ידיעותיו מהקהילות שבהן שהה, שהיו פתוחות לעיסוק הפילוסופי, כמו סרגוסה. בנגוד לדברי אסון, אומרת סראנו שלאחר כיבוש המראבטון סבל בטלויסי מהאשמות בכפירה מצד העלמה, שכעודן חיבר את ההגנה על אלוקאשי ב"כתאב אלמסאיל" ואת "כתאב אלגנצאף". אולם, בסקירת הפילוסופיה שלו דבריה לוקים באי-דיוקים רבים.

שיטת עבודה ויעדי המחקר

מטרת המחקר היא להעמיק בחקר דמותו של בטלויסי כפילוסוף ספרדי מסוף המאה ה-11 וראשית המאה ה-12, ובחקר מקורותיו והשפעתו על ההגות המוסלמית והיהודית של ימי-הביניים. כבסיס לחקר תורתו של בטלויסי במונחי לחינה מהדורה של כתאב אלחזאיק, שנתבסס

¹⁵ Elamrani-Jamal, "Ibn al-Sid"

¹⁶ Tomero, "Cuestiones" ע' 15-16. הקטע מאבן טפיל נראה לי בעייתי, וניתן להתפרש בכמה אופנים. ר'.

Gauthier, *Hayy*, ע' 10 (מקור) וע' 9 (תרגום).

¹⁷ Urvoay, *Pensers* ע' 177.

¹⁸ Corbin, *Histoire* ע' 7-325.

¹⁹ Lomba Fuentes, *La filosofia*, ע' 191-208; Gomes, *Historia*; ע' 138-144; Cruz Hernandez, *Historia* ע' 416-423.

²⁰ Cobos Buenos, "Evolucion"

²¹ Serrano, "Ibn al-Sid"

על כמיי של המקור ועל השוואה בין המקור לתרגומו, שכן, המהדורה הערבית הקיימת של כתאב אלחדאיק אינה מתבססת על כל כמיי, והתרגומים מכילים הרבה גרסאות נכונות יותר מהמקור הנדפס. ההדרת התרגומים דרושה אף היא, כיוון שהיא יכולה ללמד הן על המקור הערבי, הן על התרגומים השונים והן על חזירתו של החיבור לתורת היהודים.

על סמך המהדורה אוכל להתחקות אחר מקורותיו של בטליוסי, או יותר נכון - אחר "משפחת המישנת" שלו, אם לאמץ את המונח שטבע יעקב שלנר ביחס למחשבתו של אבן גבירול.²² מונח זה הולם ביותר את חקר מחשבתו של בטליוסי, משום שישנם טקסטים הנראים קרובים לרעיונות שלו, אך שלא ניתן לקבוע אם הכיר אותם. כדי להימנע מהשערות לא מבוססות, עדיף לנסות ולבנות את "הספריה" של בטליוסי, ולמקם את מחשבתו בהקשר הרוחני שבו צמחה. ייתכן שיתגלו קשרים ממשיים בין הטקסטים האלו לבין בטליוסי, ואולי אף יתגלו מקורות לרעיונות של בטליוסי הנראים, במבט ראשון, מאוד מקוריים, כמו העיגול הדמיני. הטקסטים שיש לבדוק הם: - רסאיל אכיואן אלצפא: יש להעמיק את המחקר בקשר שבין הרסאיל לבין כתאב אלחדאיק, עליו כבר הצביעו חוקרים רבים.

- חיבוריו של אבן מסרה: הקשר שבין בטליוסי לאבן מסרה נרמז עיני טורנו אך לא נבדק לעומק. על-פניו נראה שיש דמיון רב ביניהם, שכן חיבוריו של אבן מסרה אינם מצגינים שיטה מחשבתית מוגדרת, ומכילים סימני השפעות של שלל זרמים מחשבתיים: מעתולה; נאו-פלטוניזם ואסמעיליה; צופיות; מאגיה; ספרות פסודו-אפיגרפית; יחדות; נצרות.

- הזרם הנאו-פלטוני (להלן נ"פ) של פסודו-אמפדוקלס (להלן פ"א): אחד הקווים המשותפים לבטליוסי ואבן מסרה, שיש לחקור אותו, הוא הקשר לזרם של פ"א. אמנם, דניאל דה-סמט שולל את הקשר בין פ"א לאבן מסרה,²³ ואינו קושר בינו לבין בטליוסי. אך אמיליו טורנו ושרה סטרומזה העירו שראוי לבדוק את מסקנתו של דה-סמט מחדש, מכיוון שהוא אינו מתייחס לטקסטים של אבן מסרה, ומניח בצורה חסרת בסיס שהם אינם קשורים לפ"א.²⁴ לבני בטליוסי, דה-סמט אינו עוסק בו מכיוון שהוא דן רק בטקסטים שמוזכרים את אנבדוקליס במפורש. אולם, ניתן למצוא קווי דמיון רבים בין משנת פ"א, כפי שמתאר אותה דה-סמט, לבין כתאב אלחדאיק, וראוי לבדוק מהם הטקסטים הקשורים למסורת זו, שמהם בטליוסי יכול היה להיות מושפע. מחקר זה יתרום גם לבידור ההנחה שספרד היתה מוקד של הספרות הפ"א.²⁵

- חיבורים של הפלוסיניאנה ערביקה - הגידיסה הארוכה של התאולוגיה של אריסטו וספר הסיבות - והמסורת של "הנאו-פלטוני של אבן חסדאיי": נקודות רבות המשותפות לבטליוסי ולפ"א משותפות גם לחיבורים אלה, המעוגנים היטב בעולם הני"פ היהודי.

- הטקסט הפסודו-אריסטוטלי, מכמיי איסטנבול ואנקרה: זוהי הצגה נאו-פלטונית של דעות אריסטו על הטבע והתנועה, ובה ציטוטים של אפלטון, אריסטו והתאולוגיה של אריסטו, ושימוש ב"יסודות התאולוגיה".²⁶ יש לבדוק את תוכנו של הטקסט הזה, האם הוא קשור למסורת של פ"א ולכתאב אלחדאיק, ומה אפשר ללמוד מצירופם של המשת החיבורים הנ"ל יחדיו בכמיי האלו.

²² שלנר, *הפילוסופיה*, ע' 57-55.

²³ De Smet, *Empedocles Arabus*, ע' 19-15. אסין, שחקר את בטליוסי האב פ"א, אינו מוצא עקבות של פ"א אצל בטליוסי, אף כי היה ממוהר לעשות זאת אילו היה יכול. אך לפי השחזור של פ"א עיני דה-סמט, ניתן למצוא עקבות סאלה. כנראה, שמה שאסין מכנה "פ"א" שונה ממה שדה-סמט מכנה "פ"א". ר' שם.

²⁴ Stroumsa, [revue on]: D. De Smet, ע' 95.

²⁵ שם, ע' 96.

²⁶ Taylor, "Neoplatonic Texts"

- גאיה אלחכים: אחד המקורות לידע של בטליוסי על תורת פ"א עשוי להיות חיבור זה מספרד של אמצע המאה ה-11, הכלול גם נטייה למאגיה והשפעות של רסאיל אכיאן אלצפא.

- הספרות ההרמטית, ספרות מאגית, אסטרוולוגית ואלכימית, שנמצאת בספרד במאה ה-10, עשויה הייתה להשפיע על עיסוקו של בטליוסי באלכימיה בכ" אלמסאיל, ועל יחסו החיובי כלפיה.²⁷

- מקורות הודיים: את המספרים כרמו לבריאת העולם מייחס בטליוסי בכתאב אלחדאיק ל"אנשי הודו". מעניין לבדוק מה הקשר בין תורת המספרים של בטליוסי לתורה ההודית, וכמוכן גם לתורתו של פטאגורס, או לתורת ניאו-פיתגוראיות. ניתן לחפש אצל אלברוני (נפטר אחרי 1050) או אצל אבן ח'לזון, אף שהוא מקור מאוחר (נפטר ב-1406), רמזים למקורות ההודיים של בטליוסי בנושא. גם בכתאב אלמסאיל יש איזכורים של מאגיה המתקשרים למקורות הודיים. בטליוסי מזכיר אנשים מהודו, המכונים "الفكرية" ו"الوهمية", עליהם מסופר אצל שהרסטאני,²⁸ שהוא מאוחר לבטליוסי, אך משתמש במקורות קדומים שיכולים היו לשמש אותו. בדיונו של בטליוסי באלכימיה, כלפיה הוא מביע דעה חיובית, הוא מצטט את ספר הטליסמאות והספר של טמסס, מחבר הודי של ספרי אסטרוולוגיה ומאגיה.²⁹

- מקורות יהודיים: החוקרים מצביעים על השפעתו של בטליוסי על ההגות היהודית של ימי-הביניים, אך לא נבדקה ההשערה שבטליוסי עצמו הושפע מההגות היהודית, שפרחה בספרד בימיו. בטליוסי נדד בין ערים שונות, ואולי פגש בהן יהודים, כמו למשל בסרגוסה של סוף המאה ה-11 ותחילת המאה ה-12, שם חיזקה קהילה יהודית שניהלה פעילות אינטקטואלית ענפה.³⁰ בכתאב אלחדאיק מצטט בטליוסי משפט מ"בט אסראיל", ויש לבדוק לאיזה מקור הכוונה ייתכן שזה מקור יהודי, בכתב או בע"פ, אך ייתכן גם שזה מקור מוסלמי שם התגלגלה מטורת יהודית.

- ספר יצירה: שתי נקודות עיקריות משותפות לו ולכתאב אלחדאיק: האחת - שניהם מציגים תורת מספרים, וקובעים שחוקיות המספרים עומדת בבסיס הסדר הקוסמי. השניה - בדומה לכתאב אלחדאיק, המעמיד את העיגול הרעיוני כעקרון במציאות, מתאר סי' יצירה יסוד מסויים של המציאות כ"עשר ספירות בלימה נעוץ סופן בתחילתן ותחלתן בסופן כשלהבת קשורה בגחלת" (פ"א א'). לשניהם משותפת גם העובדה שהם השפיעו על פילוסופים ועל מקובלים כאחד. יש להעמיק את הבדיקה בדבר היחס שבין תורות המספרים ותורות הבריאה שבשני החיבורים, ולבדוק האם בטליוסי הכיר את סי' יצירה באופן ישיר או עקיף.³¹ מכל מקום, ברור שהיהודים ראו דמיון בין שני החיבורים, שכן הם ציטטו את כתאב אלחדאיק בפירושיהם לסי' יצירה.³²

- חיבוריהם של יצחק ישראלי ודונש בן תמים (מאה 10): יהיה מעניין להשוות את כתאב אלחדאיק לפירושו של דונש בן תמים לספר יצירה, שהושפע מיצחק ישראלי, מהזנאולוגיה של אריסטו ומאכיאן אלצפא, והיה, כמו כתאב אלחדאיק, מאוד פופולרי אצל היהודים.³³ ב"משו"ב נתיבות" מתרגם שמואל אבן מטוט חלקים מכתאב אלחדאיק, ומצטט גם את הפירוש של דונש.

- משה אבן עזרא: ההשוואה בין בטליוסי ובן זמנו היהודי משה אבן עזרא (1055-1135/1138),

²⁷ ר' Tomero, "Cuestiones", ע' 17.

²⁸ שם, ע' 21, 27.

²⁹ שם, ע' 17, 22, 28.

³⁰ Sertano, "Ibn al-Sid", ע' 70.

³¹ קרוב לזמן הופעתו של סי' יצירה בעולם היהודי, הופיעו עקבות שלו גם בעולם המוסלמי: וסרשרום מזכיר שלושה מחברים אסמעילים, בני המאות ה-10-11, שהכירו את סי' יצירה. ר' Wasserstrom, "Further Thoughts", ע' 208.

³² Kaufmann, *Die Spuren*, ע' 51-54.

³³ Vajda & Fenton, *Le Commentaire*, ע' 4-5, 10, 13.

להלן רמבי"ע), עשויה להיות מאלפת, גם אם אין עקבות של אחד מהם אצל השני, כפי שטוען פנטון, דבר שעוד טעון בדיקה. שניהם היו משוררים ומדקדקים, שחיו בתקופת מלך אלטואף; הכותרת של חיבורו הפילוסופי של רמבי"ע, "מקאלה אלחדיקה", דומה לזו של בטליוסי, ושניהם כתובים בסגנון האדב; ³⁴ שניהם שייכים לזרם הנאו-פלטוני, והושפעו מרסאיל אכזאן אלצפא; רמבי"ע הושפע מיצחק ישראלי ודונש בן תמים, ודרך יצחק ישראלי מאלכנדי, ³⁵ הוגים הקשורים למסורת של "הנאו-פלטוני של אבן חסדאי" שאליה אולי קשור בטליוסי. שניהם גם השפיעו על מקובלי ספרד, כפי שעולה מדברי פנטון לגבי רמבי"ע ומדברי אלטמן לגבי בטליוסי. ³⁶ גם ללא השפעה חד-כיוונית או הדדית, העובדה ששני הוגים בני אותו זמן, מוסלמי ויהודי, מפגינים קווי דמיון כה רבים, יכולה ללמד על ה"מצב" הפילוסופי של ספרד בזמנם.

- יש לבדוק את הקשר של בטליוסי למקורות איסמעיליים, לאור אמינותו של קורבן שבטליוסי חולק עם האסמעיליים את חיבתם לדיאגרמות, ולאור העובדה שהגוון האיסמעילי משותף לחיבורים ומחברים רבים שהוזכרו כאן בהקשר לבטליוסי: רסאל אכזאן אלצפא, פסודו-אמפדוקלס, ³⁷ התאולוגיה של אריסטו, יצחק ישראלי וספר יצירה. ³⁸

כאמור, זרקורי המחקר ביחס להשפעתו של בטליוסי כוונו בעיקר אל הזירה היהודית, וביחס למקורותיו - אל הזירה המוסלמית. חוקרים רבים מצהירים כי בטליוסי מבשר את הפריחה הפילוסופית בספרד, מבלי להוכיח את טענתם, מלבד אסין, הדין בחלוציותו של בטליוסי בספרד בעיסוק בהרמוניזציה בין הדת לפילוסופיה, אך גם מסקנותיו ראויות לבדיקה מחודשת. לביורר השאלה יש לבדוק מי היו תלמידיו של בטליוסי וכיצד נתפש בספרד, ³⁹ ולהשוות את כתביו לכתבי הפילוסופים שבאו אחריו. החוקרים הנתעלמו גם מיחסו של בטליוסי להרמוניזציה ב"כתאב אלאנצאף", שיש לחקור אותו למרות היותו ספר פרשנות ולא פילוסופיה. וכן, למרות שאין בכתאב אלחדאיק אלמנטים צופיים בולטים, כפי שטען זוטנברג, ראוי לבדוק את הקשר שבין רעיון העיגול אצל בטליוסי לבין מוטיב העיגול אצל אבן אלערבי (1240) ועגים אלדין כברא (1220).

מהמחקרים הקודמים ברור שבטליוסי השפיע יותר על ההגות היהודית של ימי-הביניים מאשר על ההגות המוסלמית. אמנם, בעוד שהפילוסופיה היהודית המשיכה לפרוח באירופה עוד מאות שנים, לפילוסופיה המוסלמית במערב לא היה המשך אחרי המאה ה-12, ולכן קשה להלין על כך שלא נמצאו בה עקבות רבות של בטליוסי. אך לכתאב אלחדאיק היתה בכל זאת השפעה יוצאת דופן על ההגות היהודית, המתבטאת בלא פחות מחמישה תרגומים לכתאב אלחדאיק (חלקם חלקיים), ובציטוטים רבים אצל הוגים יהודים מזרמים שונים, וביניהם פילוסופים אריסטוטליים, תלמידים של אבן עזרא, מקובלים, אנשי הלכה והוגים רטאנסיים, המופיעים בסוגות מגוונות כמו חיבורי פילוסופיה, דרשות, פירושים לתורה ופירושים למזרי.

כדי לרדת לעומקה של השפעה זו, יש לחפש ציטוטים נוספים שלא היו מזוהים לחוקרים; לברר מהם הקטעים מכתאב אלחדאיק שצוטטו במיוחד; ולסווג את הציטוטים לפי סוג החיבור שבו

³⁴ ינון-פנטון, "כתבי משה", ע' 81.

³⁵ שם; חרזי, "תרומונו הפילוסופית", ע' 149-150.

³⁶ Altmann, "The Ladder"; Fenton, P., "The Traces" ע' 27-29.

³⁷ Stroumsa, [revue on]: D. De Smet ע' 96.

³⁸ עקבות ראשונות של סי יצירה בעולם המוסלמי מופיעות אצל הוגים איסמעיליים במקביל לפירוש הראשון המוכר לנו לספר, פירוש של רטיג, ויש דמיון בין תוחנו של סי יצירה לבין רעיונות המופיעים ברסאל אכזאן אלצפא ובאסמעיליה בכלל. ר' "Further Thoughts", Wasserstrom, ע' 206-208, 218-220.

³⁹ למשל, צריך לנסות לפרש שוב את דברי אבן טפיל בחי אבן יקטיאן, בקטע המפורש עיי טורנו או בזה שלפניו, בו הוא מדבר על התמטיקאים בספרד, ולבדוק האם הוא רומז לבטליוסי.

הם מופיעים, ההקשר הספרותי שלהם וכו', כדי להתחקות אחר המניעים של ההוגים היהודים שציטטו מבטליוסי. יש לברר האם אכן ציטטו ההוגים היהודיים את בטליוסי בעברית בלבד, למרות קיומו של כ"י של כתאב אלחזאיק בערבית-יהודית, שהרי לא נמצאו עקבות מפורשות של החיבור בערבית. לאור העובדה שהציטוטים הוודאיים בעברית נמצאו רק אחרי הופעת תרגום אבן תיבון, מלבד אלו שמצא אלטמן אצל יעקב בן ששת ועזריאל, שקדמו לתרגום זה, יש למסות ולתארך את כ"י בערבית-יהודית⁴⁰ והתרגום מכ"י פריס, כדי לבדוק האם היו המקור להשפעה זו.

ניתן להציע כמה הסברים למשיכה המיוחדת של היהודים להגותו של בטליוסי, שייבחנו לאור התוצאות של איסוף הציטוטים ומיונם: כתאב אלחזאיק אינו בעל אופי מוסלמי בולט, היות שהוא ממעט לצטט פסוקי קראן ולהתייחס לאסלאם; הנטיות של אלבטליוסי להרמוניזציה, בין דת לפילוסופיה ובין ג'יפ לאריסטוטליזם, היו חביבות על ההוגים היהודים בימי-הבניים; היהודים קישרו בין כתאב אלחזאיק לטפר יצירה, מהספרים המרכזיים של תורת הסוד היהודית.

חשיבות המחקר

הגותו של בטליוסי, נציג כמעט מדד של הפילוסופיה המוסלמית בספרד בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12, מתאפיינת בשילוב מרתק של ניאו-פלטוניזם, פסודו-אריסטוטליזם, ניאו-פיתגוריסט ומאגיה, וכוללת הדים חודיים ויהודיים. חקר תורתו ישלים את תמונת ההתפתחות של הפילוסופיה המוסלמית בספרד, מאבן מסרה ועד אבן רשד, ויתרום נדבך נוסף להבנת המסורת של פ"א. המחקר יתבסס על הכנת מהדורה של כתאב אלחזאיק ותרגומו (שמהדורותיהם הקודמות אינן מספקות), ויספק עדות נוספת ליחסים ההדוקים שבין הפילוסופיה המוסלמית והיהודית בספרד, ולהשפעה העמוקה של ההגות המוסלמית על ההגות היהודית בימי-הבניים.

ראשי פרקים

א. תולדות המחקר:

- חקר הפילוסופיה היהודית.

- חקר הפילוסופיה המוסלמית.

ב. בטליוסי - חייו ויצירתו.

ג. תורתו הפילוסופית של בטליוסי:

- תורת העיגול הרעיוני - חידוש של בטליוסי;

- תורת המספרים הניאו-פיתגוראית של בטליוסי.

- השילוב בין ניאו-פלטוניזם ואריסטוטליזם במשנתו של בטליוסי.

- הרמוניזציה בין דת לפילוסופיה בכי אלחזאיק, כי אלמסאיל וכי אלסנאף.

ד. "משפחת המישנות" של בטליוסי:

- מקורות עיקריים: רסאיל אכיואן אלצפא, הפלוסיפיאנה ערביקה, יחנאוּפלוטוני של אבן

חסדאמי, פסודו-אמפדוקלס, גאיה אלחכים, הספרות ההרמטית.

- מקורות משניים: מקורות איסמעיליים; מקורות חודיים; אבן מסרה; ספר יצירה;

חיבורי יצחק ישראלי חנוש בן תמים.

ה. בטליוסי ומשה אבן עזרא כנציגים של ההגות הספרדית בסוף המאה ה-11 וראשית ה-12.

ו. חידת השפעתו של בטליוסי על ההגות המוסלמית:

- האם השפיע על הפילוסופיה הספרדית המוסלמית?

Deleted: ה

⁴⁰ ג' שלום איט פוסל את האפשרות שמקובלי גירונה ידעו ערבית. ר' שלום, ראשית הקבלה, ע' 130.

- האם ניתן למצוא את עקבותיו בחיבורים לא-פילוסופיים?
- ז. בסליסוי כהוגה בעל השפעה ניכרת על ההגות היהודית:
- חמשת התרגומים של כתאב אלחזאיק לעברית.
- השפעתו על הפילוסופים הניאו-פלטונים והאריסטוטלים.
- השפעתו על המקובלים.
- השפעתו על אנשי המדעים ומדעי הנסתר.
- ח. מהדורה של כתאב אלחזאיק, מקור + תרגומים.

רשימה ביבליוגרפית

מקורות ראשוניים

- ל דוקס, "העתקות ממאזני העיונים לאבוהמד אלזלמי", בתוך: ח' בלומפלד (עורך), *אוצר נחמד*, וינה 1875, כרך ב', ע' 194-199.
- אבו מוחמד עבד אללה בן מוחמד בן אלסיד אלבטליוסי, *כתאב אלانצאף פי לתנביה עלי המעאלי ואלאסיאב אלתי אוג'יב אלאתלאף ביין המסאמיין פי לרתהם*, تحقیق: מוחמד رضوان الداية, دمشق 1983.
- M. Asin Palacios, "Ibn al-Sid de Badajoz y su 'Libro de los cerclos' (*Kitab al-Hada'iq*)", *Al-Andalus*, 5 (1940), pp. 45-154.
- L. Gauthier, *Hayy ben Yaqdhan, roman philosophique d'Ibn Thofail, texte arabe et traduction française*, Alger 1900.
- D. Kaufmann, *Die Spuren al-Bataljusi's in der jüdischen Religionsphilosophie*, nebst einer Ausgabe der hebraischen Übersetzungen seiner Bildlichen Kreise, Budapest 1880 (Amsterdam 1967).
- G. Vajda & P. Fenton, *Le Commentaire sur le Livre de la création de Dunas ben Tamim de Kairouan (Xe siècle)*, Paris 2002.

מקורות משניים:

- ח' אברהמוב, "מקורותיו של הספר מאזני העיונים לזדק הסרעפים", *דעת* 34 (1995), ע' 83-86.
- ח' אידל, "מקורות דימוי המעגל בסיפר הזיכוח על האהבה", *עמק כנח* (1978), ע' 156-166.
- ח' הרוי, "תרומתו הפילוסופית של ר' משה אבן עזרא" [ביקורת על]: P.B. Fenton, *Philosophie et exégèse dans le jardin de la métaphore de Moïse ibn 'Ezra*, פעמים 73 (תשנ"ח), ע' 145-152.
- ח' ינון-פנטון, "כתבי משה אבן עזרא כסוגת אדב בספרות הערבית-היהודית בימי הביניים", בתוך: ח' טובי ו' אבישור (עורכים), *בין עבר וערב*, ב, תל אביב 2001, ע' 79-92.
- ג' שלום, *ראשית הקבלה*, ירושלים ותל אביב, תשי"ח.
- ח' שלנר, *הפילוסופיה של שלמה אבן גבירול*, ירושלים תש"ס.
- שחלאן, א. "الغزالي في منظومات لفكر اليهودي. فقهاء اليهود والفكر الفلسفي", *في: أبو حامد الغزالي. دراسات في فكره وعصره وتأثيره*, رباط, 1988, 195-213.
- A. Altmann, "The Ladder of Ascention", in: E.E. Urbach, R.J.Z. Werblowsky, Ch. Wirszubski (eds.), *Studies in Mysticism and Religion presented to Gershom G.*

- Sholem on his seventieth birthday*, Jerusalem 1967, pp. 1-32.
- A. Altmann & S.M. Stern, *Isaac Israeli, a neoplatonic philosopher of the early tenth century*, Oxford 1958 (Westport CT 1979).
- M. Asin Palacios, "La tesis de la necesidad de la revelacion en el Islam y en la escolastica", *Al-Andalus*, 3 (1935), pp. 345-389.
- J. Cobos Buenos, "Evolucion del concepto de numero: el numero en el libro de los cercos de abu muhammad 'abdallah b. muhammad ibn al-sid al-batalyawsi", in: F.D. Esteban (ed.), *Batalius: el Reino Taifa de Badajoz*, Madrid 1996, pp. 63-75.
- H. Corbin, *Histoire de la philosophie islamique*, Paris 1964.
- M. Cruz Hernandez, *Historia del pensamiento en el mundo islamico. 2. El pensamiento de al-Andalus (siglos IX-XIV)*, Madrid 1996.
- H. Derenbourg, "Al-Batalyousi", *REJ*, VII (1883), pp. 274-279.
- D. De Smet, *Empedocles Arabus- une lecture néoplatonicienne tardive*, Brussel 1998.
- A. Elamrani-Jamal, "Ibn al-Sid al-Batalyusi et l'enseignement d'al-Farabi", *Bulletin d'Etudes Orientales*, 48 (1996) pp. 155-161.
- A. Elamrani-Jamal, "La question du nom et du nommé (al-ism wa-l-musamma) entre la dialectique et la grammaire: à propos d'une épître d'al-Batalyusi", *Zeitschrift für arabische Linguistik*, 15 (1985), pp. 80-93.
- A. J. Elamrani-Jamal, "Les rapports de la logique et de la grammaire d'après le Kitab al Masail d'al-Batalyusi", *Arabica*, 26 (1979), pp. 76-89.
- P.B. Fenton, *Philosophie et exégèse dans le jardin de la métaphore de Moïse ibn Ezra, philosophe et poète andalou du XIIe siècle*, Leiden 1997.
- P. Fenton, "The Traces of Moshe ibn Ezra's Arugat ha-bosem in the writings of the early Quabbalistics of the Spanish School", in: I. Twersky (ed.), *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, III, Cambridge Mass. 2000, pp. 45-81.
- P. Gomes, *Historia da Filosofia Portuguesa. A Filosofia Arabigo-Portuguesa*, Lisboa 1991.
- D. Kaufmann, "Les cercles intellectuels de Batalyousi", *REJ*, VIII(1884), pp. 131-134.
- D. Kaufmann, *Studien über Salomon ibn Gabirol*, Budapest 1899.
- E. Levi-Provençal, "Al-Batalyawsi", *EF²*, vol. I, Leiden-Paris 1960, p. 1125.
- J. Lomba Fuentes, *La filosofia islamica en Zaragoza*, Zaragoza 1987.
- Y. T. Langermann, *The Jew and the Sciences in the Middle Ages*, Variorum Collected Studies Series, Aldershot-Brookfield USA-Singapore-Sydney, 1999.
- Y. T. Langermann, "Studies in Medieval Hebrew Pythagoreanism Translations and

- Notes to Nicomachus Arithmological Texts", *Micrologus*, 9 (2001), pp. 219-236.
- M. Plessner, "Hermes Trismegistus and Arab Science", *Studia Islamica*, II (1954), pp. 45-59.
- D. Serrano, "Ibn al-Sid al-Batalyawsi (444/1052-521/1127): de los reinos de taifas a la época almoravida a través de la biografía de un ulema polifacético", *Al-Qantara* 23 (2002), pp. 53-92.
- M. Steinschneider, *Die hebräischen Übersetzungen des Mittelalters und die Juden als Dolmetscher*, Berlin 1893 (Graz 1956).
- S.M. Stern, "Ibn Hasday's Neoplatonist. A Neoplatonic Treatise and its Influence on Isaac Israeli and the Longer Version of the Theology of Aristotle", *Oriens*, 13/14 (1961), pp. 58-120.
- S. Stroumsa, [revue]: D. De Smet, *Empedocles Arabus - une lecture néoplatonicienne tardive*, *JAOS*, 122.1 (2002), pp. 94-97.
- R. C. Taylor, "Neoplatonic Texts in Turkey: Two manuscripts containing Ibn Tufayl's 'Hayy ibn Yaqzan', Ibn al-Sid's 'Kitab ad-Hada'iq', Ibn Bajja's 'Ittisal al-'Aql bi-l-Insan', the 'Liber de causis' and an Anonymous Neoplatonic Treatise on Motion", *MIDEO Mélanges* 15 (1982), pp. 251-264.
- E. Tornero, "Cuestiones filosóficas del Kitab al-Masa'il de Ibn al-Sid de Badajoz", *Al-Qantara*, 5 (1984), pp. 15-31.
- D. Urvoy, *Pensers d'al-Andalus. La vie intellectuelle à Cordoue et à Séville au temps des empires berbères (fin XI siècle - début XIII siècle)*, Toulouse 1990.
- G. Vajda, "Une version hébraïque inconnue des 'Cercles imaginaires' de Batalyawsi", in A. Scheiber (ed.), *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*, Budapest 1947, pp. 202-204.
- S. M. Wasserstrom, "Further Thoughts on the Origins of Sefer Yesirah", *Alef*, 2 (2002), pp. 201-224.
- H. Zotenberg, *Catalogue des manuscrits hébreux et samaritains de la bibliothèque impériale*, Paris 1866.